

ОСОБЛИВОСТІ ПОРТРЕТУВАННЯ ПЕРСОНАЖА БЕШКЕТНИКА В ДИТЯЧІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті подається аналіз основних елементів портрету шибеника в дитячій літературі, що типізують досліджуваний персонаж.

Ключові слова: дитяча література, персонаж, портрет, шибеник.

The main elements of portrait of a mischievous child in children's literature are analyzed in the article.

Key words: children's literature, character, portrait, mischievous child.

У літературі для дітей важливим засобом розкриття характеру персонажа, поряд з описом подій та поведінки, стає портрет. Цікавим, на наш погляд, видається дослідження особливостей портретування одного з провідних персонажів дитячої прози — бешкетника, у якому сконцентрована сутність дитинства як безтурботного, веселого, сповненого пригод та чудес періоду людського життя.

Традиційно в художніх творах для дітей не прийнято давати розгорнуту портретну характеристику дійових осіб, вона лише окреслена деякими штрихами, певними яскравими деталями. Так, портрет бешкетника найчастіше подається фрагментарно при поступовому розгортанні сюжету і виражається у певних зовнішніх ознаках, що одночасно типізують та індивідуалізують персонаж. Про характер героя в дитячій літературі можна говорити лише умовно, тому принципи типізації та індивідуалізації реалізуються через конкретність і наочність у зображенні героїв [8, с. 25-26].

До портретних деталей, що використовуються у дитячій літературі для типізації шибеника, вважаємо, належать риси зовнішності (обличчя, волосся), одяг, окремі психофізіологічні особливості. Принцип індивідуалізації в портреті відбувається за допомогою специфічних художніх деталей, що допомагають реципієнту художнього тексту візуалізувати того чи іншого персонажа з ряду шибеників. Наприклад, руде волосся, ластовиння на обличчі, балакучість і непосидючість у зображенні портрету героїні твору дають нам підстави віднести її до типу бешкетниці, однак така деталь одягу як руда і чорна панчохи на худих ногах дівчинки миттєво відтворює в уяві читача (навіть без згадки імені) саме Пеппі Довгупанчохи. Погоджуємось з думкою М. Славової, яка зазначає, що «зайва описовість» не несе жодних функцій, тому особливого значення набуває характерна, «промовиста» деталь у зовнішності персонажа, що апелює до уяви сприймача [8, с. 26].

Отже, метою статті є виокремлення та характеристика тих елементів портрету досліджуваного персонажа, що дозволяють віднести його до типу шибеників.

Колір волосся. Більшу частину інформації людина отримує від органів зору, тому візуально чи не найперше впадає в очі такий портретний елемент як колір волосся, на якому досить часто акцентують письменники при зображенні зовнішності персонажа. Власне, опис волосся є одним з найпоширеніших прийомів портретної характеристики бешкетників у літературі для дітей.

Серед кольорів волосся шибеників домінує рудий, і це не випадково. Хоча не всі шибеники у дитячій літературі руді, почнемо з розгляду саме «дітей Сонця». Рудий колір волосся зовнішньо виокремлює героя з-поміж інших, т.зв. «сірої маси», є важливим для подальшого характеротворення. Саме від носія цього кольору волосся читач очікує чогось надзвичайного, непересічного, смішного, адже рудий асоціюється у свідомості реципієнта зі сміхом, радістю, щастям. У цирковому мистецтві клоунади саме рудий клоун є символом сміху, це його визначальна, домінантна зовнішня ознака. Значення сміху, радості є досить давнім у культурі, особливу роль відіграло в народно-сміховій культурі. Рудий клоун, на думку О. Френденберг, походить від фігури блазня, що є персоніфікацією стадії смерті. Поряд з героєм віддавна співіснував його двійник (брат/друг, а з часом раб/слуга та дурень/блазень), який є переможцем смерті, носієм божественної семантики, тому має пріоритетне право викривати та злословити. Рудий — колір дурнів у фольклорній драмі [10, с. 210-211, 346].

Значення рудого кольору виходить із семантики червоного, одного зі складових триади кольорів «чорний — червоний — білий». Ця триєдність має космологічне значення, відтак у міфології первісних народів, та й у наступних історико-культурних епохах, ототожнювалась із основними природними стихіями та речовинами: вогнем, водою, землею, молоком, кров'ю. Червоний — це колір стихії Вогню, яка вважається джерелом активності та руху, колір богів, царів, магів і жерців, також позначав кров, тепло, сонце та життя. У давніх германців він є символом сили та війни, через це вогняне волосся вважалося ознакою бойового духу, відваги та безстрашності [6]. Червоний колір є найбільш амбівалентним у триаді, адже водночас відноситься до добра і зла, та в будь-якому разі означає силу.

Давні греки визначали фарбами темпераменти: червоний — сангвінік, жовтий — холерик, білий — флегматик, чорний — меланхолік. Поєднання червоного і жовтого дає помаранчевий, рудий колір, відповідним є і темперамент рудих шибеників — сангвінік-холерик. Жовтий, червоно-жовтий (помаранчевий) та жовто-червоний належать до «позитивних» кольорів (за концепцією Гете), які створюють бадьорий, діяльний настрій.

Отже, домінантою в портретній характеристиці бешкетників є рудий колір волосся, що часто поєднується з ластовинням на обличчі. Таку зовнішність має Джонні Дорсет (О. Генрі «Вождь Червоношкірих»): «хлопчисько років десяти, з обличчям у ластовинні і волоссям такого кольору, як ото обкладинка журналу, що його купують у кіоску, поспішаючи до поїзда». Цей хлопець став справжнім «нічним кошмаром» для своїх викрадачів. Зображуючи вождя червоношкірих «з двома яструбиними перами у своєму рудому волоссі», він нагнав великого страху на двох дорослих викрадачів [5, с. 601-602]. Зазначимо, що сила Джонні, візуалізована в його рудому волоссі, має руйнівний характер. На наш погляд, ця єдина використана автором деталь портрету хлопця, яка є досить потужною, не вимагає додаткових портретних характеристик, адже концентрує в собі суть характеру персонажа.

Носієм вогняного кольору волосся стає й один з «тореадорів», герой трилогії «Тореадори з Васюківки», Ява. Автор повістей, Всеволод Нестайко, у дитинстві й сам був рудим, однолітки називали його «пожежна команда», як він неодноразово згадував у інтерв'ю. Подорослішавши, письменник втратив свою рудкуватість, про що дуже жалкував. Тому не дивно, що одного зі своїх героїв, Яву, він наділив рудим кольо-

ром волосся та ластовинням (рудому волоссю та ластовинню присвячено й трилогію «В країні сонячних зайчиків»). У творі зазначено, що в Яви «весь ніс і щоки у рудому ластовинні» [4, с. 274], тому, вважаємо, саме він більше за Павлушу вигадує різні «штуки-викабулки» заради слави, що складає 2/3 від загалу видумок «тореадорів».

Червоний колір займає центральне місце у тріаді кольорів та є перехідним, бо з'єднує дві сторони буття — світлу і темну. Відтак, рудий персонаж виступає посередником між світами, функцію якого у народній сміховій культурі фігури крутія, блазня, дурня. Так, Пеппі Довгапанчоха є провідником для Анікі та Томмі з нудного світу, впорядкованого дорослими, у світ фантазії та гри, світ справжнього дитинства, персоніфікованого у самій героїні твору А. Ліндгрена.

Опис зовнішності «дивної дитини», «чудної дівчинки», як у творі її називають дорослі, дев'ятирічної Пеппі Довгапанчохи репрезентує нечисленну групу розгорнутих портретів персонажів дитячої літератури: «Ось який вона мала вигляд: морквяного кольору волосся, цупко заплетене в дві кіски, що стирчали, мов палички, ніс картоплинкою, весь поцяткований ластовинням, великий рот із білими здоровими зубами» [3, с. 18]. Авторка досить часто згадує про колір волосся та ластовиння своєї героїні, використовуючи різноманітні порівняння та епітети: «кудлата руда голова», «руді коси, що спадали ... на плечі, мов лев'яча грива» тощо.

Ластовиння відіграє важливу роль у зовнішній характеристиці, адже візуалізує настрій бешкетниці. Так, коли Пеппі в черговий раз щось вигадала, «її всіяне ластовинням личко засяяло» [3, с. 19]. Дівчинка досить ніжно відноситься до свого ластовиння, плакає його, бо «що може бути краще за ластовиння!», у крамниці парфумерії навіть просить мазь, «від якої проступає ще більше ластовиння» [3, с. 53, 108].

Утворах про бешкетників існує й друга тенденція у виборі кольору волосся персонажа. Для протиставлення зовнішності шибеника та його вдачі письменник наділяє героя привабливими рисами обличчя та білявим волоссям, що в'ється. Наприклад, головний герой повістей А. Ліндгрена «Еміль із Леннебергі» має таку зовнішність: «Очі в нього були круглі та голубі. Обличчя також кругле й рожеве, волосся світле та кучеряве. Поглянеш на нього — ну просто янголятко» [2]. Білий колір здавна означає причетність до Бога, а його значення є універсальним для багатьох народів: це символ блага, миру, життя, розвитку, добра, щастя, зразок чистоти думок і поведінки. Однак, у літературі для дітей білявий колір волосся використовується задля дисонансу між зовнішньою привабливістю героя та його бешкетною натурою.

Кудрявим був і Том Соєр, який ненавидів власні кучері, вважаючи, що вони робили його схожим на дівчинку, відтак «складали нещастя всього його життя» [9, с. 25]. Таким чином, М. Твен в портретуванні свого героя застосував принцип контрасту: хлопець отримав привабливу зовнішність, яка суперечила його непосидючій натурі втівника.

Отже, аналіз ряду творів для дітей дає підстави стверджувати, що задля протиставлення зовнішності бешкетника та його характеру письменники обирають біляве кудряве волосся та миле личко для свого героя, який ставав схожим на янголятко, як у випадку з Томом Соєром та Емілем. Натомість, щоб миттєво зовнішньо виділити натуру героя, зазвичай використовується рудий колір волосся, як-от в Джонні Дорсетта, Яви та Пеппі, тим самим позначається маргінальний статус шибеників.

Одяг. Важливою складовою портрету персонажа є його одяг, що несе певне смислове навантаження, відображає естетичні, моральні погляди свого носія. Костюм героя в певній мірі є «компонентом ситуації» (Г. Почепцов).

Костюм шибеників є не просто неохайним, а він повинен таким бути. Це щось на кшталт дрескоду, неодмінний зовнішній атрибут, що виокремлює бешкетників із загалу дітей. Том Соєр та Ява з Павлушею терпіти не можуть носити святковий, або

принаймні чистий, одяг, він їм заважає, обмежує свободу рухів, а отже й саму суть шибеника — дію. Чистий Том Соєр стає людиною, яка «нічим не відрізняється від інших блідолицих», від чого сильно страждає, а охайність і ошатність костюма драгує його [9, с. 25].

Подібні відчуття від святкового одягу переживає й Павлуша: «коли на мені все нове, відчуваю себе, наче голий. ... Кінчається завжди тим, що я або тернуся рукавом об стінку, щоб замазатися, або пляму на штани посаджу, або черевик носакком у землю вдарю, щоб не був такий лискучий. Тоді мені легше». У новому костюмі «тореадорам» Яві та Павлуші незручно: ноги в черевиках, «як у колодках», а «комірець шию тре, мов хомут» [4, с. 180].

Хоча шибеники походять переважно з добропорядних родин, все ж вони надають перевагу повсякденному зручному одягу. Важливим елементом костюма є наявність кишень, і чим більше їх буде, тим більшу кількість скарбів туди можна сховати. За скарб виступає усяка всячина, алюзія відомої англійської дитячої пісеньки «З чого зроблені наші хлопчики». У Тома Соєра в кишнях лежать різні речі, за які він може купити трохи свободи від праці, або проміняти свої скарби в інших хлопців на білетики, щоб отримати в недільній школі Біблію.

Тип одягу задає певні параметри поведінки. Так, чудернацький одяг Пеппі відображає неабияку фантазію дівчинки: «Пеппі сама пошила собі сукенку. Сукенка мала бути блакитною, та блакитної матерії не вистачило, тому Пеппі в кількох місцях подоточувала червоні клапти. На довгі, худі ноги вона понатягала довгі панчохи - одну руду, другу чорну, а чорні черевика були рівно вдвічі довші за її ступні» [3, с. 18], У творі «хімерному» костюму Пеппі протиставляється одяг Анніки, яка «завжди була мов лялька у своїх гарно випрасуваних ситцевих сукенках, яких ніколи не бруднила» [3, с. 17]. Одяг Анніки повністю відповідає її поведінці — слухняної, чемної і гарно вихованої дівчинки, натомість одежина Пеппі дозволяє їй бути «дивною дитиною».

Тож, одяг персонажа відсилає до певного семіотичного коду, несе певну інформацію, дозволяє чи забороняє ті чи інші типи поведінки. Неохайний і чудернацький одяг шибеників яскраво візуалізує їх характер, відповідає типу темпераменту.

Тема їжі. У західному літературознавстві поширеними є food studies дитячої літератури, «їжа настільки ж розповсюджена та багатозначна у літературі для дітей, які в літературі для будь-якої іншої аудиторії» — зазначають К. Кілінг та С. Поллард. Досвід їжі — це складова щоденного життя дитини, тому не дивно, що їжа є «константним повторюваним мотивом» у творах для дітей [11, с. 5-10]. Зокрема, тема їжі відіграє важливу роль в творах про шибеників та має свої характерні особливості.

Наявність значного апетиту в шибеника являє собою домінуючу рису в характеристиці персонажа, що, на нашу думку, свідчить про його витoki з архетипу Трикстера, який є визнаним ненажерою. Вже з першої сторінки повісті М. Твена бачимо Тома і Соєра, який тікає з комірчини, де з'їв недозволене тіткою Поллі варення, що Стівен Реілтон трактує як старозавітній заборонений плід, за який хлопець був покараний працею у вихідний день [12, с. 35]. Ненажерливим є Еміль з Леннебергі, який в одноіменному творі періодично щось їсть, неважливо, чи це гудзики від штанців, чи святкова ковбаса в коморі. Цей «золотий хлопчик» проглинає і монету, зауважуючи при цьому, що «я сам буду своєю скарбничкою: зберігати монетку в животі надійніше, ніж вдома у скарбничці. Звідси її нікому не дістати, а зі скарбнички можна» [2].

Мотив, пов'язаний з їжею та з самим процесом споживання, є одним з провідних у карнавальній поетиці. Їжа — це «метафора сили» (за М. Бахтіном), тому дитячі письменники часто описують велику кількість їжі, що її споживає шибеник. Так, Пеппі вже другого дня знайомства з Томмі та Аннікою пече тістечка, при цьому замісивши «цілу гору тіста», бо «треба спекти щонайменше сотень п'ять тістечок» [3, с. 23],

Взагалі твір А. Ліндгрена насичений епізодами, в яких Пеппі багато їсть, як-от: після історії з поліцаями дівчинка ум'яла чотирнадцять тістечок, у вітальні пані Сетергрена до столу прибігла перша, де «нагребла на тарілку цілу гору пиріжків, укинула в чашку з кавою п'ять грудочок цукру, вилила туди з половину вершків і вернулася на своє крісло зі здобиччю, перше ніж дами встигли дійти до столу» [3, с. 34, 76].

Неможливість повноцінного насичення шибеника робить акт споживання їжі часто повторюваним та швидким. Так, на ярмарку Еміль «накупив цілу гору бутербродів, паляниць, пряників та багато-багато соку», і «проковтнувши миттю всю цю їжу», пішов далі бешкетувати [2]. Процес поглинання їжі рудою дівчинкою Пеппі є постійно швидким: «Пеппі ... почала так швидко вмочати пиріжки в каву й напихати ними рот, що не могла й слова вимовити, хоч скільки пробувала. За якусь хвилину вона вм'яла все, що було на таці» [3, с. 76].

Зазначимо, що незважаючи на великий апетит, шибеники мають худу фігуру, що, на наш погляд, пов'язано з їх гіперактивністю. Наприклад, Флорентіна, героїня однойменної повісті Дж. Крюса, хоча й «найхудіша і найхирлявіша дівчинка» в усьому мільйонному місті, все ж «заіграшки може ум'яти сім бутербродів із шинкою, яблуко, два банани і шматок торта «Принц-регент». Не лише може, а таки й уминає». Основна причина худоби Флорентіни полягає у тому, що дівчинка «забагато стрибає, крутиться, ні хвилини не встоїть на одному місці» [1, с. 6]. А. Ліндгрена також часто згадує про худобу своєї героїні, що суперечить її великому апетитові.

Тема їжі розкривається в сценах застілля та застільної промови, що влаштовують шибеники. Відомою є застільна промова, яку виголосив Вождь червоношкірих, «напхавши повен рот бекону та хліба», і яка є повністю алогічною, бо речення не пов'язані між собою змістом, головне тут — їх кількість.

Майже в кожному розділі трилогії А. Ліндгрена Пеппі накриває стіл, при чому робить це в незвичний спосіб та місці, наприклад, кавування на дереві чи пікнік на галявині в лісі, її кошук з їжею являє собою справжню казкову «скатертину-самобранку»: «Там були й маленькі смачні бутерброди з котлетами й шинкою, і ціла купа оладок, посланих цукром, і кілька копчених ковбасок, і три ананасові пудинги» [3, с. 53]. У цьому та в епізоді походу до крамниць (влаштований героїнею «цукеровий бенкет») Пеппі творить «бенкет на весь світ». Тож, описи банкетів використано у власне карнавальному значенні утопічного достатку (за М. Бахтіном).

М. Ніколаєва та Ж. Перрот вбачають роль їжі у дитячій літературі як засіб соціалізації дитини у дорослий світ [11, с. 12]. На наш погляд, тема їжі в творах, де протагоністом виступає шибеник, є трансформацією карнавального топосу їжі, адже цей персонаж має подібну генезу, що й провідні персонажі народно-сміхової культури.

Неможливість повноцінного насичення їжею, що спричинено значним апетитом, уводить шибеника дитячої літератури в один ряд з Фальстафом, Швейком та іншими ненажерами-трикстерами світової літератури. Ненаситність у їжі бешкетника, вважаємо, є проекцією його ненаситності витівками, авантюрами, врешті-решт, життям.

Мовлення та голос. За допомогою мовленнєвої характеристики, зауважує М. Славова, створюється більш живий ефект присутності дійових осіб та окреслюється їх персональність [7, с. 56]. Та, вважаємо, окрім індивідуалізації, манера мовлення персонажа є засобом типізації, як у випадку з традиційним образом шибеника.

Балакучість — характерна риса *enfant terrible*. Балачками герой відволікає опонента, відвертає від себе небезпеку. Вміння заплутати співбесідника не раз рятувало Тома Сойера від покарань його тітоньки. Мовлення Пеппі Довгапанчохи, насичене дотепними вигадками, заплутує дорослих персонажів, які не в змозі зрозуміти та прийняти буйну фантазію дівчинки.

Важливим у портреті шибеника є швидкий темп мовлення. Так, Павлуша характеризує свого друга Яву: «Іван Васильович стрекоче, як з кулемета, — думки ледве встигають за його словами, а інколи якась думка й не дожене, і летить слово з уст Івана Васильовича таким собі легким метеликом без жодного змісту» [4, с. 274]. Швидкість, деяка хаотичність мовлення притаманна досліджуваному персонажу, відображає нестримність його натури.

Голос шибеників набуває неабиякої сили, часом зводиться до крику. Джонні Дорсет, коли зрозумів, що викрадачі залишають його вдома, «завив, як найбільша труба в оркестрі» [5, с. 612]. Еміль часто вдається до крику, що «чутно у всій Леннебергі», заради досягнення своєї мети, як-от в епізоді, коли мати не дозволяла спати в улюбленій шапці.

Тож, за мовлення шибеників характеризується балакучістю та швидкістю, а їх голос стає напрочуд гучним та сильним задля отримання бажаного результату.

Фізична сила. У творах про шибеників спостерігається гіперболізація фізичної сили персонажа. Яскравий приклад — герой оповідання О. Генрі Джонні Дорсет, який переважає силою двох дорослих. Ця «жертва» не купиться на таку пропозицію як «цукерки і покатагись», тому викрадачам доводиться його просто-таки «заштовхнути». Про силу бешкетника говорить і порівняння з ведмедем («хлопчисько бився, як бурий ведмідь середньої ваги»), навіть дорослий персонаж Білл зауважує, що «цей хлопець здорово брикається» [5, с. 602]. Усе оповідання складається з цілковитого знуцання хлопця над своїми дорослими викрадачами. Джонні сприймає все несерйозно (хоча мав би, адже він — жертва, принаймні з точки зору Білла і Сема), як дуже цікаву гру. Десятирічний хлопчина настільки сильно залякав зловмисника Білла, що той кричав несамовито так, як «верещать жінки, коли побачать привид або гусінь». [5, с. 604]. Вереск викрадача порівнюється автором з бойовим кличем Вождя червоношкірих, що схожий на клич біблійного Давида, коли той нокаутував «чемпіона Голіафа» [5, с. 606], відтак наголошується на перевазі хлопчини над дорослими.

Відзначалися силою і герої творів А. Ліндгрена. Наприклад, п'ятирічний Еміль із Леннебергі «силою не уступав молодому бичку». Пеппі була «така неймовірно сильна, що жоден поліцай на світі не подужав би її», вона з легкістю піднімала коня і поліцаїв [3, с. 16], «своїми дужими руками» перевисила через гілляку декількох хуліганів тощо.

Тож, шибеники дитячої літератури перевищують фізичною силою інших персонажів, особливо дорослих. У такий спосіб письменниками наголошується на незвичності цих дитячих персонажів.

Проведений аналіз літератури для дітей дозволяє стверджувати, що портрет досліджуваного персонажа є певним маркером приналежності його до світу шибеників, містить типові риси, а, головне, є динамічним. Портрет бешкетника повністю відповідає його неординарному характеру та маргінальному статусу: руде волосся (рідше в'юнке біляве), великий апетит, неохайність та неординарність костюма як наслідок буйної фантазії його власника, гіперактивність та фізична сила тощо.

Більшість письменників не описують зовнішність своїх героїв при першій їх зустрічі з читачем (виняток може становити портрет Пеппі в першому розділі однойменної трилогії), а розподіляють окремі елементи зовнішньої характеристики в тексті, що вкупі складають портрет шибеника.

Опис зовнішності шибеників не відзначається значним психологізмом, адже більшість з них має сталий характер. Так, як колись в античному театрі та комедії дель арте костюми та маски акторів мали стабу семантику певного соціального стану, статі, віку та характеру, таку ж роль відіграє й портрет шибеника у дитячій літературі, бо має набір певних постійних елементів зовнішнього опису, важливих для характеротворення персонажа.

Література

1. Крюс Дж. Флорентіна: [повість] / Дж. Крюс [пер. з нім. Г. Кирпи]. — К.: Веселка, 1983. — 95 с.
2. Линдгрэн А. Емиль из Лённеберги [електронний ресурс] / А. Линдгрэн [пер. с швед. Л. Брауде, Е. Паплина]. — С. -Пб.: «Азбука», 1999. — 527 с. — Режим доступу: <http://lib.ru/UNDGREN/emil.txt>
3. Линдгрэн А. Пеппі Довгапанчоха. Малий і Карлсон, що живе на даху: [повісті] / А. Линдгрэн [пер. зі швед. О. Сенюк]. — К.: Веселка, 1990. — 616 с.
4. Нестайко В.с. Тореадори з Васюківки / В.с. Нестайко. — К.: Веселка, 1973. — 415 с.
5. О. Генрі. Вибране: Королі і капуста. Оповідання та новели / О. Генрі, [упоряд. Н. Торкут]. — К.: А.С.К., 2006. — 704 с.
6. Прищенко С. Історико-культурологічні аспекти семантики кольору [електронний ресурс] / С. Прищенко. — Режим доступу: http://koloristika.info/t_kak.php
7. Славова М. Волшебное зеркало детства. Статьи о детской литературе / М. Славова. — К.: Издательско-полиграфический центр «Киевский университет», 2002. — 94 с.
8. Славова М. Попелюшка літератури. Теоретичні аспекти літератури для дітей / М. Славова. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. — 81 с.
9. Твен М. Приключения Тома Сойера и Гекльберри Финна / М. Твен. — Ташкент: Укитувчи, 1987. — 432 с.
10. Френденберг О. Поэтика сюжета и жанра / О. Френденберг. — М.: Изд-во «Лабиринт», 1997. — 448 с.
11. Keeling K. Introduction: Food in Children's Literature / K. Keeling, S. Pollard // Critical Approaches to Food in Children's Literature [edited by Keeling K., Pollard S.] — London and New York: Routledge. Taylor & Francis Group, 2009. — P. 3-18.
12. Railton S. Mark Twain: A Short Introduction / S. Railton. — Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2004. — 132 p.